

UDK: 72(497.521.2+439.25)

711.14(0:82-992)

061.2:72(439)

Izvorni znanstveni rad

Prihvaćeno za tisak: 11. studenog 2022.

Zagreb i Rijeka kao moderni velegradovi u nastajanju, očima arhitekta Gyule Sándyja

Putopisni izvještaj sa stručnoga izleta Mađarskoga društva inženjera i arhitekata 1895. godine

Boris Dundović

Institut za povijest umjetnosti u Zagrebu

bdundovi@ipu.hr

Zapisi arhitekta Gyule Sándyja, nastali u sklopu izleta Mađarskoga društva inženjera i arhitekata u kasno ljeto 1895. godine, izuzetno su vrijedan opis krajolika i prostornih pojava toga doba viđenih stručnim okom. Ovim radom obuhvaćena su prva dva dana putovanja, u kojima Sándy nudi presjek doživljaja Zagreba i Rijeke kao dva žarišta intenzivne urbanizacije, modernizacije i početka izgradnje visokokvalitetnih arhitektonskih ostvarenja koja danas čine prepoznatljive ambijentalne cjeline. Studijskim čitanjem povijesnih, kulturnih i drugih identitetskih značajki, mađarski su arhitekti stvorili kontekstualne temelje i za vlastiti doprinos, projekte kojima su se u sljedeća dva desetljeća utkali u sliku grada. U istraživanju je posebna pažnja posvećena i modalitetima suradnje te razmjene znanja sa zagrebačkim Društvom inženjera i arhitekata, kao i refleksiji utjecaja putovanja na kasniju Sándyjevu arhitektonsku produkciju.

Gljučne riječi: graditeljsko naslijeđe, historicizam, izgradnja grada, reprezentativna arhitektura, stručni putopis

Uvod

Osobni doživljaji prostora, uz opis njegovih fizičkih, društvenih i kulturnih značajki, oduvijek su bili dijelom književne tradicije. Ipak, putopis je kao specifična prozna vrsta na ovom prostoru svoj najveći razvoj doživio od kraja 18. pa do kraja 19. stoljeća (Ćurković-Major 2021: 5, 13–15), kada najprije pripadnici visokog plemstva, a potom i niže plemstvo te novonastali društveni sloj dobrostojećeg građanstva počinju detaljno bilježiti dojmove s putovanja. Zadnjih desetljeća 19. stoljeća javlja se, doduše u rijetkim bljeskovima, i specifičan publicistički tip putopisa koji pišu akademski obrazovani stručnjaci. Među njima se posebno izdvajaju upravo oni koji aktivno sudjeluju u stvaranju izgrađenog okoliša – arhitekti. To nije neobično, jer su upravo studijska putovanja, na kojima se proučavalo kako povijesno

tako i vernakularno graditeljstvo, činila važan dio arhitektonskoga obrazovanja na Akademiji likovnih umjetnosti u Beču, gdje su mnogi među prvim mađarskim arhitektima studirali u klasi znamenitog profesora Friedricha Schmidta. Po osnutku Tehničkoga sveučilišta u Budimpešti 1882. godine, mađarski je arhitekt i profesor Imre Steindl, Schmidtov učenik, studijska putovanja i ljetne škole ugradio i u mađarski kurikulum (Sisa 2013: 338–341).

U arhitektonskoj sferi, veliku ulogu u objavljivanju putopisnih crtica, a katkad i duljih putopisa u nastavcima, imalo je Mađarsko društvo inženjera osnovano 1867. godine, a koje je pod nazivom Mađarsko društvo inženjera i arhitekata djelovalo od 1872. pa sve do kraja Drugog svjetskog rata. Društvo je od svoga osnutka redovito objavljivalo vlastiti stručni časopis, *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, koji je prvi pokrivaio specijalizirane teme tehničko-tehnoloških dostignuća u gradnji, opremanju i uređenju prostora. Od 1882. Društvo je počelo izdavati i tjedni list *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője*, koji je obuhvaćao prikaze nove arhitekture, vijesti o samom udruženju i najave arhitektonskih natječaja (Sisa 2013: 345–346). Upravo u potonjem tjedniku je 1895. godine arhitekt Gyula Sándy objavio svoj opsežni putopisni izvještaj u osam nastavaka (Sándy 1895), koji su opisivali svaku pojedinu etapu stručnoga putovanja članova Društva u Zagreb, Rijeku, Dalmaciju i Dubrovnik, a potom i u Bosnu i Hercegovinu od 29. kolovoza do 8. rujna 1895. Zbog svog detaljnog izvještaja, kao i zbog teksta o uređenju okoliša Kraljevske palače na Budimu koji je objavio sljedeće godine, arhitekt Sándy je 1908. naposljetku uvršten u poznati leksikon mađarskih pisaca što ga je sastavio József Szinnyei (Szinnyei 1908: 153).

Bogati desetodnevni program putovanja unaprijed je isplanirao János Fabián, upravitelj Mađarskoga društva inženjera i arhitekata. Uz Fabiána, među najuglednijim sudionicima stručnoga izleta bili su Győző Czigler, predsjednik Društva i profesor Tehničkoga sveučilišta, Kamill Fittler, glavni tajnik Društva i nastavnik obrtne škole, Kálmán Szily, glavni tajnik Mađarske akademije znanosti i bivši profesor Tehničkoga sveučilišta, te brojni drugi (Sándy 1895: 166).

Kako bi se dobila potpuna slika, putovanje mađarskoga Društva potrebno je usporedno popratiti i stručnim dojmovima domaće sredine. Tadašnje zagrebačko Društvo inženjera i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji (osnovano 1878. godine kao Klub inženjera i arhitekta) o putovanju mađarskih kolega u Zagreb objavilo je nekoliko članaka u svom listu *Viesti Društva inženjera i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji* (** 1895), a cijeli je posjet još jednom popraćen i u spomen-knjizi Društva 1903. (Stanisavljević 1903: 43–45).

Poticaј putovanju mađarskih stručnjaka bilo je putovanje hrvatskih inženjera i arhitekata u Budimpeštu od 9. do 11. srpnja 1894. kada su članovi mađarskoga Društva svoje hrvatske kolege povelі u razgled najvećih graditeljskih i tehnoloških postignuća u ugarskoj prijestolnici, što je pak u nastavcima za svaki od tri dana

detaljno opisano u dnevnim novinama *Pesti Hirlap* (** 1894a). Tridesetak hrvatskih inženjera i arhitekata imalo je prilike tada razgledati novooblikovan i uređen Margaretin otok, stilski restauriranu Crkvu Naše Gospe i obnovljenu Kraljevsku palaču na Budimu, novu zgradu Mađarskoga parlamenta, te mnogu drugu monumentalnu izgradnju, spomenike koji i danas čine arhitektonski identitet mađarske metropole. Hrvatski su stručnjaci putovali mađarskim prostorom sve do 15. srpnja da bi na posljednji dan iz Segedina Kamilo Bedeković, predsjednik Društva, poslao mađarskim kolegama poruku s jasnim pozivom za uzvratnim putovanjem: „(...) És a Viszontlátásra ZÁGRÁBBAN! Živili!” (** 1894b).

Upravo zbog te poruke i dobrog duha u kojemu su se dva bratska društva pozdravila, već u ljeto sljedeće 1895. godine upriličeno je uzvratno putovanje. Broj odazvanih stručnjaka iz mađarskoga Društva bio je relativno malen jer se u to vrijeme u Budimpešti aktivno pripremala Milenijska izložba, velika proslava tisućljetne mađarske prisutnosti u Panonskoj nizini što se imala održati sljedeće godine, a na kojoj su mnogi, pa i hrvatski arhitekti, sudjelovali s projektima raznih paviljona i konstrukcija. Unatoč tome, konačan ukupan broj izletnika nije bio skroman jer su gotovo svi na putovanje povelili i svoje supruge te druge članove obitelji. Mladi arhitekt Gyula Sándy pritom je na izlet otišao sam, jer je njegov prvorođeni sin Róbert bio star tek nekoliko mjeseci pa je dijete s majkom ostalo u Budimpešti. U danima putovanja Sándy se stoga neumorno posvetio iscrpnom putopisnom bilježenju viđenih prostora (Sándy 2005: 160; Bodó 2022: 20). Putovanje iz 1895. za Gyulu Sándyja kao arhitekta bilo je formativno, te je imalo znatan utjecaj na njegovu kasniju stručnu produkciju. Tomu u prilog govori i činjenica da je krajem života, 1950. godine, dovršio i rukopis svojih memoara u kojemu o tih deset dana putovanja piše s izraženom preciznošću (Sándy 2005).

Ovim su istraživanjem¹ obuhvaćena prva dva dana putovanja, u Zagreb i Rijeku kao jednu kontinentalnu i jednu primorsku srednjoeuropsku metropolu u nastajanju. U oba su grada nakon Austro-ugarske nagodbe 1867. i Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. goleme investicije usmjerene u razvoj i modernizaciju. Iako je Zagreb kao hrvatsko-slavonska prijestolnica uživao autonomiju, a Rijeka kao pomorska luka bila pod izravnom mađarskom upravom, oba su grada u drugoj polovini 19. stoljeća izravno povezana s Budimpeštom izgradnjom željezničke pruge što je oko 1890. godine oplemenjeno i impozantnom arhitekturom pripadajućih kolodvora.²

¹ Istraživanje je rezultat rada na bilateralnom znanstveno-istraživačkom projektu „Arhitektonski susreti Hrvatske i Mađarske: Modaliteti strukovne razmjene znanja, 1900–1945.” (MBP-IPU-2021-410) koji Institut za povijest umjetnosti u Zagrebu provodi u suradnji s Mađarskim muzejem arhitekture i Dokumentacijskim centrom za zaštitu spomenika u Budimpešti.

² Projekte za oba kolodvora potpisuje mađarski arhitekt Ferenc Pfaff, tada glavni projektant Mađarskih državnih željeznica. Riječki je željeznički kolodvor građen od 1889. do 1891, a zagrebački Glavni kolodvor od 1890. do 1892. (Dundović 2022: 8–9).

U razdoblju koje je uslijedilo pa sve do 1918. i raspada Austro-Ugarske Monarhije, mađarski su projektanti svoj trag ostavili u arhitekturi oba grada, a pojedina arhitektonska saznanja prenijeli i na vlastito tlo, čime se potvrđuje važnost stručnih i studijskih putovanja kao bitnih modaliteta suradnje i razmjene znanja u arhitektonskoj struci.

Oduševljenje Zagrebom, modernom hrvatsko-slavonskom prijestolnicom

Članovi Društva s peštanskog su Istočnog kolodvora krenuli 29. kolovoza u pola devet navečer putničkim vlakom koji je u smjeru Rijeke išao preko Dombóvára, da bi nakon trinaest sati duge noćne vožnje – točno u 9.27 sati – pristigli u Zagreb. Ondje su ih na Glavnom kolodvoru dočekali brojni članovi hrvatskoga Društva inženjera i arhitekta, na čelu s Kamilom Bedekovićem koji je mađarske izletnike obradovao riječima: „U ime društva inženjera i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji mi je ugodna čast, da Vas milostive gospodje i veleštovanu gospodu i kolege pobratimskoga magjarskoga društva inženjera i arhitektah u glavnom gradu kraljevinah Hrvatske i Slavonije srdačno pozdravim sa *dobro nam došli*“ (** 1895: 73). Iako su pozdravne govore predsjednici dvaju društava održavali na svojim jezicima, Győző Czigler je kao predsjednik mađarskoga Društva svoj završio i s nekoliko riječi na hrvatskom, o čemu se s oduševljenjem pisalo i u hrvatskom i u mađarskom tisku.

Nakon što su smješteni u ilički Grand Hotel, mađarske je izletnike dočekalo 25 kola koja su ih provela od Jelačićeva trga – gdje, Sándy zapisuje, „stoji prekrasan konjanički kip heroja“ – kroz Dugu ulicu (danas Radićevu), Kipni trg (Ilirski trg), Pivarsku (Basaričekovu) i Gospodsku ulicu (Ćirilometodsku) pa sve do Trga sv. Katarine. Duga kolona je izazvala veliko zanimanje Zagrepčana, pa tako Sándy bilježi kako su „prolaznici zastajali kako bi zurili u brojnu gospodu sa značkama, a skupinu kočija promatrao je i nemali broj znatiželjnih očiju s prozora“. Na gornjogradskom šetalištu stekli su pak „opću sliku o veličini i položaju grada uživajući u prekrasnom pogledu“ (Sándy 1895: 166, prijevod autora).

Na Markovu je trgu nemali broj izletnika bio oduševljen crkvom, tada tek obnovljenom nakon zagrebačkog potresa 1880. Iako je izgled crkve u to vrijeme bio rezultat stilskog restauriranja ranije spomenutog bečkog arhitekta Friedricha Schmidta i njegova učenika Hermana Bolléa, Sándy bilježi kako „crkva u ranogotičkom stilu ima potpuno slavenski karakter sa svojim žarkim, moglo bi se reći kićenom obojenim krovom od glaziranoga crijepa i polikromnim oslikom unutrašnjosti“, a pritom su mu se posebno dopali raspored kora i orgulja za koje je smatrao da odišu ljepotom i originalnošću (Sándy 1895: 166, prijevod autora).

S Griča su se izletnici Mesničkom ulicom spustili do Ilice koju Sándy naziva „zagrebačkom *Váci utcóm*“ (Sándy 1895: 166) te pritom uočava skulpturu pjesnika

Andrije Kačića Miošića, djelo kipara Ivana Rendića iz 1891. koje se skladno uklopilo u korpus donjogradske javne plastike (više u: Kraševac 2021). Pred stilski restauriranim Zagrebačkom katedralom, tada stolnom crkvom sv. Stjepana, izletnike nažalost nije mogao dočekati sâm Bollé – koji je razradio i izveo izvorno Schmidtovu zamisao neogotičkoga pročelja s dva tornja – već ih je zdanjem umjesto njega proveo Hektor Eckhel, njegov suradnik i nastavnik na Obrtnoj školi. Osim vanjšti-
ne katedrale i njenih oltara, Sándya se dojmila i bogata riznica (Sándy 1895: 166), s kojom je inženjere i arhitekta upoznao kaptolski prevendar Košćec (** 1895: 73).

S Kaptolskog, a potom i Jelačićevoj trga, skupina izletnika je prošla Ulicom Marije Valerije (danas Praška) i Zrinjcem, da bi u palači Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti – izgrađenoj od 1877. do 1880. također po projektu Schmidta i Bolléa – vidjeli kako se izvodi svečani zastor Vlahe Bukovca za novo narodno kazalište u izgradnji, te potom zbirku slikarstva, skulptura i drugih umjetnina.

Izašavši iz Akademije, Kukovićevom su ulicom (danas Hebrangova) izletnici prošetali sve do zgrade pjevačkog društva „Kolo” i sportskog društva „Hrvatski sokol”, gdje su na prvom katu bili izloženi nacrti Gradskog građevnog ureda za proširenje i poljepšanje grada, što ih je predstavio gradski nadinžinjer Milan Lenuci zajedno s inž. F. Tomšićem. Među izlošcima se isticao projekt berlinsko-leipziškog atelijera arhitekata Alfreda Ludwiga i Theodora Hülssnera za monumentalni neorenesansni Školski forum (** 1895: 73), danas poznatiji kao sklop Muzeja Mimara sa školskim zgradama. Za potrebe posjeta mađarskih stručnjaka, malu je dvoranu „Kola” besplatno ustupio Franjo Arnold, predsjednik pjevačkog društva, kako bi u njoj izletnicima bio priređen kasni doručak. Sándy pritom dobro primjećuje da velika dvorana ne služi samo za plesove i bankete – i uspoređuje je s peštanskom redutnom dvoranom (zvanom *Vigadó*) – već i kao gombaonica (Sándy 1895: 166; Sándy 2005: 161).

Izvedbu novoga zemaljskog kazališta (danas Hrvatsko narodno kazalište), izletnici su pogledali odmah nakon zakuske i prigodnih zdravica predsjednika dvaju društava. Na gradilištu ih je dočekao voditelj radova Anton Hrubý, koji je pojasnio u predvorju izloženi projekt što su ga potpisivali tada najveći europski graditelji kazališnih zgrada – Ferdinand Fellner i Hermann Helmer. Izgradnja kazališta već je bila pri kraju, a svečano se otvorenje planiralo za 15. listopada u prisutnosti cara Franje Josipa I. S obzirom na to da su do tada sva kazališta u Budimpešti bila ugrađena ili poluugađena u gradske blokove, Sándy zamjećuje kako su ovdje „mogli doživjeti da su Hrvati za svoje kazalište tražili ljepše i prostranije mjesto nego mi za svoje” (Sándy 1895: 167, prijevod autora). Tek će 1908. godine Mađarsko nacionalno kazalište biti premješteno u samostojeću zgradu na peštanskom Trgu Lujze Blahe, dovršenu 1875. također prema projektu atelijera Fellner i Helmer, i naposljetku srušenu 1965. godine (Németh 1966). Odmah uz gradilište hrvatskoga zemaljskog kazališta na donjogradskom Sveučilišnom trgu (kako se 1895. zvao

današnji Trg Republike Hrvatske), izletnici su se zaputili prema Učiteljskom domu gdje je u dvorištu zagrebački fotograf Rudolf Mosinger snimio skupnu fotografiju izletnika i domaćih sudionika (** 1895: 74).

Sa Sveučilišnog trga, skupina je odvedena najprije na gradilište ranije spomenutog Školskog foruma koji su činile nova gimnazija, trgovačka i realna škola, a potom i do državnoga kolodvora gdje ih je čekao posebni vlak koji ih je prevezao do nove tvornice papira koja je započela s radom tek koji dan prije. Ondje su ih dočekali svi članovi ravnateljstva, zajedno s predsjednikom Aleksandrom Weissom i potpredsjednikom Eduardom Priesterom koji su ih pozdravili te s njima pregledali vrlo suvremen tvornički sklop.

Posebno slikovit dio zagrebačkoga izleta bio je posjet Maksimiru, koji je tada još uvijek bio u vlasništvu nadbiskupije, a zatim put preko Bukovca i Remeta sve do Mirogoja, gdje su izletnici vidjeli groblje, mrtvačnicu i poznate arkade čija je izgradnja prema Bolléovim nacrtima bila započela 1879. godine. Preko Mlinova, Jurjevske i Cmroka izletnici su potom pristigli na Tuškanac, kroz čije su pitoreskne nasade u šetnji sa zagrebačkim inženjerom Josipom Siebenscheinom oko sedam sati navečer stigli do tada poznatog restorana u vili Ehrlich na Josipovcu (** 1895: 74). Sándy bilježi kako ih je ondje dočekala večera gdje je „okupljena grupa od preko 100 članova razmijenila zadovoljstvo viđenim i doživljenim tijekom dana te obnovila prijateljstvo sklopljeno prije godinu dana” (Sándy 1895: 167, prijevod autora).

Polu stoljeća kasnije, Sándy će u svojim memoarima o tom posjetu Zagrebu zapisati: „Tada nisam ni slutio da ću za deset godina biti uključen u gradnju velike poštanske palače u Zagrebu!” (Sándy 2005: 161, prijevod autora), jer palača Ravnateljstva pošte i brzobjava u Jurišićevoj ulici izgrađena je od 1901. do 1904. prema prvonagrađenom natječajnom projektu upravo Ernóa Foerka i Gyule Sándyja (Dundović 2016), a projektantski je dvojac 1902. sudjelovao i na natječaju za Hrvatsko-slavonsku hipotekarnu banku (Fejér i Ritter 1903: 12–14), koja se trebala nalaziti uz Zrinjevac.

Opće dojmove mađarskih stručnjaka o posjetu Zagrebu 1895. sažima izvještaj u *Viestima*, riječima koje iz današnje perspektive dobivaju poseban odjek:

Svi su gosti bili jednoga m[n]ijenja, da grad Zagreb sve to više poprima značaj velegrada svojim krasnim položajem i svojim liepimi ukusnimi i točno arhitektonički izvedenimi javnimi i privatnimi gradnjami, javnimi nasadi, perivoji i trgovu te da može sličnim gradovima biti uzorom. Najviše se je pako ugarskim arhitektom i graditeljem u Zagrebu svidjala udobnost i valjan razvoj ovećih sgrada, gdje nije ništa stiešnjeno i što nisu, kao u drugih velikih gradovih se opaža, neumjestnom spekulacijom izrabljena gradilišta, već što je svaka sgrada obskrbljena dovoljnim svjetlom i zrakom. (** 1895: 74)

Mađarski su inženjeri i arhitekti, Sándy prenosi, oduševljeno govorili o „procvatu hrvatskoga Društva inženjera i arhitekata, dugogodišnjem prijateljstvu dvaju bratskih društava, ali i ponovnom susretu s njima iduće godine u Budimpešti” (Sándy 1895: 167, prijevod autora). Nakon takvog završetka zagrebačkog susreta, nabijenog emocijama, izletnici su se s hrvatskim sudionicima rastali na željezničkom kolodvoru u 10.20 sati navečer i zaputili prema svojoj sljedećoj postaji – Rijeci.

Rijeka kao pomorski velegrad pod mađarskom upravom

Izmoreni od dnevnog programa u Zagrebu, izletnici su nedugo nakon polaska vlaka s lakoćom utonuli u san. Ipak, nekolicina se putnika s ranim jutrom probudila u velikom iščekivanju prvoga pogleda na more, što i ne čudi jer dojam mađarskoga putnika kada ugleda more krajem 19. stoljeća već je bio toposom mađarske književnosti i duboko usađen kulturološki fenomen. Taj se trenutak najčešće događao upravo u Rijeci, iz koje bi Mađari nastavljali putovati u Italiju ili uzduž istočnoga Jadrana, pa je katkad iznimno sentimentalno prenošen u djelima velikana mađarske književnosti i publicistike poput Móra Jokaija i Géze Kenedija (Ćurković-Major 2021: 5–7, 14, 139–140). Među mađarskim putnicima koji su s jutrom iščekivali prizor mora bio je i Sándy. On u svom putopisu nije propustio zabilježiti i pokoju misao o prostornim dihotomijama Gorskoga kotara koji naziva spojem „prijateljske slike pejzaža prekrivenog lišćem zelenih šuma i beživotne kamene pustinje krškog krajolika” gdje „hir prirode i ovdje svakim korakom iscertava fantastične lomljence u bezbroj varijacija” (Sándy 1895: 173, prijevod autora).³ Kasnije tijekom putovanja, srodne će puste kamene krajolike Sándy vidjeti uz cijelu obalu.

Vlak s izletnicima na riječki je željeznički kolodvor pristigao 31. kolovoza u samu zoru. Sándy bilježi kako poneki od izletnika do sada nisu imali prilike vidjeti i doživjeti more, stoga su iskoristili priliku jutarnjega razgledavanja. Poneki su izletnici išli pješice, a jedan dio njih i kolima, do obližnjega hotela Europa gdje su se pak nakon doručka mogli diviti parobrodu „Budimpešta” usidrenom njemu nasuprot, kojim su uvečer trebali krenuti dalje.

Rijeka je s 19. stoljećem, a poglavito u nagodbena zadnja tri desetljeća, svoju čvrstu poziciju našla u mađarskom nacionalnom imaginariju, uspostavljajući specifičan kult grada u mađarskoj kulturi (Kiss 2020: 19). Kao mađarski pandan austrijskome Trstu i središte tadašnjeg Mađarskog primorja, Rijeka je u drugoj polovini 19. stoljeća počela dobivati jasne odlike mađarskoga grada na moru. Transformacija dotadašnjeg lučkog gradića u velegrad srednjoeuropskih značajki bila je sveobuhvatan projekt temeljen na razvoju gospodarstva, industrije, prometa, trgovine i obrazovanja, te je imao kontinuitet sve do kraja Prvog svjetskog rata 1918. godine (Dundović 2022: 6).

³ Za pomoć u interpretaciji Sándyjevih poetičnih misli na ovome mjestu autor zahvaljuje Gabrielli Kiss.

Nakon doručka u hotelu, izletnici su se podijelili. Jedni su otišli u razgled luke i morske obale, dok se druga skupina, koju su većinom činili arhitekti, popela ponad povijesne gradske jezgre gdje je upravo privođena kraju izgradnja Guvernerove palače. Raskošno paladijansko zdanje podignuto je od 1892. do 1897. prema projektu Alajosa Hauszmanna, vodećega arhitekta visokog historicizma u Ugarskoj specijaliziranog za stil talijanske renesanse. Palači je osigurana povlaštena, mirna i izdvojena pozicija na 30 metara nadmorske visine, zahvaljujući kojoj i danas dominira nad slikom grada. Kako je Hauszmann istovremeno bio imenovan i projektantom dogradnje Budimske palače, projektnu dokumentaciju nove guvernerove rezidencije je u uredu u Budimpešti razrađivao arhitekt Emil Töry, dok je za voditelja gradnje imenovan arhitekt Ferenc Jablonszky, koji je ovom prigodom i dočekaio izletnike te ih proveo sklopom (Sándy 1895: 174; Matejčić 1978: 56–58; Dundović 2022: 6).

Odmah do palače, izletnici su imali priliku posjetiti perivoj uz ljetnikovac nadvojvode Josipa Karla Ludwiga iz vladarske dinastije Habsburg (danas zgrada Državnoga arhiva u Rijeci). Sándy bilježi kako se s toga povišenog mjesta pružao predivan pogled na grad i luku (Sándy 1895: 174), što uslijed sve intenzivnije izgradnje neće biti dugotrajnim privilegijem. Naime, upravo će među izletnicima prisutni arhitekt Győző Czigler u neposrednoj blizini, a uz sjeverni obod povijesne gradske jezgre, od 1904. do 1906. godine taj pogled iz perivoja zakloniti monumentalnom zgradom Sudbene palače i zatvora (Tóth 2021: 171–172).

Oko 9 sati skupinu izletnika dočekaio je Lajos Egan, zamjenik riječkog guvernera i tehnički savjetnik Pomorske uprave, koji je zajedno s Józsefom Huszarom i Antalom Hajnalom, glavnim inženjerima i projektantima riječke luke, izletnike odveo do nove tržnice (Sándy 1895: 174). Od tri paviljona tržnice, zanimljivo je kako će ribarnica od 1903. do 1914. godine biti preoblikovana u oblikovni jezik srodan Sándyjevom eklekticizmu, no prema projektu Carla Pergolija (više u: Magaš 2002a).

Nakon obilaska lučkih građevina, s lukobrana Marije Terezije (danas Riječki lukobran, tzv. *molo lungo*) izletnici su se dvama manjim parobrodima zaputili prema skladištima petroleja (nafte) i Ljuštionice riže u zapadnoj industrijskoj zoni uz današnju Ulicu Milutina Barača. Pogonska zgrada Ljuštionice izgrađena je 1881. godine prema projektu Mate Glavana za Mađarsku opću kreditnu banku kao investitora, dok je projekt za upravnu zgradu 1889. izradio Giovanni Randich. Ljuštionica riže bila je među najvećim proizvođačima riječke prehrambene industrije sve do kraja Prvog svjetskog rata, a dvije godine prije posjeta izletnika sklopu prema Glavanovom projektu dovršena je i galerijska višekatnica sa zaposleničkim stanovima (Magaš 2002b: 432–434). Mađarske su izletnike dočekali članovi uprave tvornice, ali Sándy prenosi kako im nisu bili voljni pokazati sve prostorije i opremu tvornice jer su pojedina tehnička rješenja mehanizma za ljuštenje morali ostati tajni. Ipak, upoznati su sa svim fazama proizvodnje škroba te im je podijeljeno mnogo

reklamnih letaka koji su, kako Sándy pomalo razočarano i zajedljivo bilježi, bili korisni tek kao lepeze za velikih vrućina prilikom vraćanja na brod (Sándy 1895: 174). Po povratku na пристаниšte Zichy izletnicima je priređen ručak u perivoju hotela Deák da bi se potom ponovno ukrcali na parobrod i otplovili prema Opatiji. Usput su imali priliku vidjeti lansirnu rampu za ispaljivanje torpeda na prostoru tvornice Roberta Whiteheada, kao i specifične drvene konstrukcije „postajâ za promatranje tuna na vrhu dugih ljestava što su se protezale ponad mora”, tzv. *tunara* (Sándy 1895: 174, prijevod autora).

Sándyja i izletnike posebno se dojmio kamenolom u uvali Preluk iz kojega se dobivljao materijal za izgradnju riječke luke. Iskop je u to vrijeme bio u podijeljenom vlasništvu između norveško-mađarskog inženjera mostova i arhitekta Gudbranda Gregersena te mađarskoga željezničkog inženjera Árkina Schwarza. Upravo za to poslijepodne, u rudniku je bila planirana veća eksplozija kojoj su izletnici s oduševljenjem svjedočili, a Sándy opisuje kako su iz crteža što su ih prethodno dobili mogli vidjeti i dimenzije te tehničke značajke velikoga okna. Očaran doživljenim Sándy slikovito opisuje kako se „ogroman oblak dima pojavio u podnožju obronka, kovitajući se gusto i u potpunosti ispunjavajući područje kamenoloma, kao da se pred našim očima odvija kakva vulkanska erupcija; i nekoliko sekundi kasnije, začuo se tup udarac koji se, uslijed tutnjave padajućeg kamenog zida, proširio poput grmljavine predstavljajući zastrašujuće veličanstven prizor u mirnom krajoliku” (Sándy 1895: 174, prijevod autora). Nakon što se oblak dima razišao, radnici su izašli iz skloništa te počeli dobivene kamene gromade ukrcavati na brod, a izletnici su nastavili dalje.

Pristigavši na određište, izletnici su se mogli opustiti u šetnji, a poneki su se i okupali u moru. Sándy bilježi kako su u Opatiji „posjetili udaljeno kupalište, njene prekrasne šetnice i divili se morskom zaljevu glatkom poput zrcala” (Sándy 1895: 174). Predvečer je u hotelu Stefánia za izletnike priređena i večera na kojoj su prisustvovali brojni uglednici iz grada, kako pomorske vlasti tako i izgradnje luke, zajedno sa članovima svojih obitelji.

Povratak u Rijeku predstavljao je i kraj dana u Primorju, pa pojedine slike koje Sándy prenosi imaju sentimentalni prizvuk:

Prekrasna večer obasjana mjesečinom dovela nas je nazad u Rijeku, čije su se bezbrojne svjetiljke odražavale u površini vode katkad gotovo i bez valova, dok je svjetlosna predstava svjetlećih glava zaokupila našu pažnju. (Sándy 1895: 174, prijevod autora)

Na obali je skupinu izletnika već čekao spomenuti brod „Budimpešta”, unajmljen od mađarsko-hrvatskog brodarskog društva, a dizanje jedara okupilo je i značajne prolaznike. Sándy boravak u Rijeci zaključuje gotovo filmski:

Naš ravnatelj čita katalog, prilazni most je podignut, brod glasno zviždi... Još jedan od naših suputnika trči obalom... Pokupit ćemo ga, a za par minuta plovit ćemo Kvarnerskim zaljevom prema Dalmaciji. (Sándy 1895: 174, prijevod autora)

U narednim će se desetljećima mađarski arhitekti i inženjeri, od kojih su mnogi bili sudionicima upravo ovoga putovanja, uvijek iznova vraćati Rijeci. Ne čudi da je Sándy 1901. godine, zajedno s Ernőom Foerkom, sudjelovao i na natječaju za zgradu Kraljevske pomorske akademije u Rijeci (Bodó 2015: 288). Do raspada Monarhije, mađarski će arhitekti projektirati zgrade državnih institucija (poput uprave, sudstva, financija, carine i šuma), zatim zgrade za obrazovanje i odgoj (među kojima se posebice ističu trgovačke i pomorske škole), željezničku infrastrukturu te mnoga skladišta u službi rastuće industrijalizacije i trgovine (Dundović 2022: 6). Uslijedit će izgradnja i mnoge turističko-ugostiteljske arhitekture, što će svoj nastavak dobiti i u međuratnom razdoblju.

Umjesto zaključka

Zagreb i Rijeka u zadnjem desetljeću 19. stoljeća doživjeli su preobrazbu iz provincijalnog i lučkog grada u prave srednjoeuropske metropole. Dva velegrada su do raspada Austro-Ugarske Monarhije oplemenjena mnogim djelima ugarskih projektanata, kako pojedinačnim vrijednim zdanjima tako i većim urbanistički projektiranim cjelinama. Taj korpus mađarske arhitekture 19. i početka 20. stoljeća na hrvatskom tlu rezultat je jedinstvenog prožimanja znanja o povijesti i kulturi s tada najsvremenijim tehnologijama i materijalima te istraživanjima brojnih znanstvenih područja. Ipak, on ne bi bio moguć bez čimbenika lokalnog identiteta učitanih terenskim istraživanjima stručnjaka. Studijska i stručna putovanja jak su modalitet transfera znanja, kako ideja i koncepata, tako i znanja o prostornom kontekstu koje je potom ugrađivano u arhitektonsku produkciju. Svjesni vrijednosti takve razmjene, članovi Mađarskoga društva inženjera i arhitekata hrvatske su prostore posjećivali svakih nekoliko godina.

Već 1896. godine, hrvatski su inženjeri i arhitekti organizirano posjetili bratsko mađarsko Društvo i Milenijsku izložbu u Budimpešti. Godine 1902. godine, na putu za sjevernu Italiju, članovi mađarskoga Društva još su jednom posjetili Zagreb, a među izletnicima tada je bio i ranije spomenuti Sándyjevi suprojektant, arhitekt Ernő Foerk.⁴ Vrijedi napomenuti da su obojica na hrvatskom tlu, osim ranije spomenuta dva natječajna projekta te realizacije zagrebačke poštanske palače, također autori dvorca Tüköry u Diošu nedaleko od Daruvara, građenog od 1903. do 1905. godine, te projekta za diošku grobnu kapelu koja je ostala neizvedena (Dundović 2019: 40,

⁴ Na ovome podatku autor zahvaljuje Tamari Bjažić Klarin.

48). Foerk će se na hrvatske prostore vraćati sve do kraja Prvoga svjetskog rata kako bi samostalno ili sa studentima i kolegama istraživao bogatu graditeljsku baštinu, te zaključke integrirao, baš poput Sándyja, u svoju arhitektonsku produkciju.

Putopisni izvještaj Gyule Sándyja iznimno je vrijedan izvor za razumijevanje arhitektonskoga čitanja kontekstualnih značajki prostora. Njegovi zapisi otkrivaju i percepciju prostora u oku mađarskoga putnika, pa tako piše: „Posjet glavnom gradu Hrvatske, Mađarskom primorju, Dalmaciji i pokrajini koja je u društvu na crnom glasu bio je primamljiv poziv svima koji vole putovati i vidjeti svijet” (Sándy 1895: 166, prijevod autora). Stoga, iako ovim radom neobuhvaćen, nastavak putovanja istočnojadranskom obalom važna je dionica stručnog izleta 1895. godine. Ona zbog bogatoga opisa slojevitih krajolika zahtijeva istraživačku obradu i kontekstualizaciju kako graditeljstva i umjetnosti, tako i društvenih te kulturnih prožimanja (poglavito iz motrišta mađarske književnosti), što će – autor se nada – uslijediti.

Literatura

- Bodó, Péter (2015). Sándy Gyula (1868–1953): A pártazatok mestere. U *Építőművészek Ybl és Lechner korában*. Budapest: Terc. 264–291.
- Bodó, Péter (2022). *Sándy Gyula. Az építészet mesterei*. Budapest: Holnap Kiadó.
- Ćurković-Major, Franciska (2021). *Hrvatski motivi u mađarskoj književnosti*. Zagreb: Srednja Europa.
- Dundović, Boris (2016). The Palace of the Post and Telegraph Administration Office in Jurišićeva Street, Zagreb: Architectural and Stylistic Features. *Prostor* 24 (1). 14–31.
- Dundović, Boris (2019). Ernő Foerk and Gyula Sándy's Tüköry Mansion in Dioš, Croatia: Genealogy of Architectural and Stylistic Features. *YBL Journal of Built Environment* 7 (2). 40–51.
- Dundović, Boris (2022). *Graditeljski odjeci Translajtanije: Mađarska arhitektura 19. i početka 20. stoljeća na hrvatskom tlu*, katalog izložbe. Velika Gorica: Pučko otvoreno učilište Velika Gorica.
- Fejér, Lajos; Ritter, Ignác (1903). A zágábi horv.-szlav. orsz. jelzálóbank palotája. *Magyar Pályázatok* 1 (4). 1–30.
- Kiss, Csaba G. (2020). Slike Rijeke u mađarskim putopisima XIX. stoljeća. U *Rijeka i okolica mađarskim putopisima*. Prir. Kiss, Csaba G; Ćurković-Major, Franciska. Zagreb: Srednja Europa. 19–26.
- Kraševac, Irena (2021). Public Sculpture in Zagreb in the Second Half of the 19th Century: Typology and Style of Monuments in the Urban Gesamtkunstwerk “Green Horseshoe” (*Zelena potkova*). *RIHA Journal Special Issue* 14. 0267.

- Magaš, Olga (2002a). Komunalni objekti. U *Arhitektura historicizma u Rijeci: 1845.–1900., Arhitektura i urbanizam*. Rijeka: Moderna galerija Rijeka, Muzej moderne i suvremene umjetnosti. 98–117.
- Magaš, Olga (2002b). Industrijska arhitektura. U *Arhitektura historicizma u Rijeci: 1845.–1900., Arhitektura i urbanizam*. Rijeka: Moderna galerija Rijeka, Muzej moderne i suvremene umjetnosti. 420–449.
- Matejčić, Radmila (1978). Mađarski arhitekti u izgradnji Rijeke. U *II. kongres Saveza društva povjesničara umjetnosti SFRJ: Zbornik radova*. Celje: Savez društva povjesničara umjetnosti SFRJ. 53–62.
- Németh, Antal (1966). Népszínház. *Magyar Építőművészet* 15 (3). 4.
- Sándy, Gyula (1895). A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet őszi kirándulása. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 14. 166–167, 173–174, 177–178, 181–182, 185–186, 205–206, 215–217, 228–230.
- Sándy, Gyula (2005). Hogyan lettem és hogyan voltam én templom-építő, -tervező és művezető építész? U *Lapis Angularis VI: Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből*. Budapest: Magyar Építészeti Múzeum. 13–218.
- Sisa, József, ur. (2013). *A magyar művészet a 19. században: Építészet és iparművészet*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Osiris Kiadó.
- Szinnyei, József (1908). *Magyar írók élete és munkái, XII. kötet*. Budapest: Hornyánszky Viktor.
- Stanisavljević, Julijo (1903). *Spomen-knjiga na proslavu dvadesetipetogodišnjice opstanaka Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb: Tiskara i litografija C. Albrecht (Jos. Wittasek).
- Tóth, Enikő (2021). *Czigler Győző. Az építészet mesterei*. Budapest: Holnap Kiadó.
- *** (1894a). Horvát technikusok Budapesten. *Pesti Hirlap* 16 (191, 192, 193). 4–5, 4, 4.
- *** (1894b). A horvát mérnök- és építész-egyesület elnökétől. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 13. 190.
- *** (1895). Boravak ugarskih inženira i arhitekta u Zagrebu dne 30. kolovoza 1895. *Viesti Društva inženira i arhitekta u Hrvatskoj i Slavoniji* 16 (6). 72–75.
- *** (1897). *A Pallas nagy lexikona, XIV. kötet*. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság.

GLAZBA CVRČAKA

ZBORNİK RADOVA O MAĐARSKOJ KULTURI I JEZIKU
U ČAST FRANCISKI ĆURKOVIĆ-MAJOR

Uredile

Kristina Katalinić
Orsolya Žagar Szentesi

 FF press

Zagreb, 2023.

Izdavač

Filozofski fakultet u Zagrebu
Katedra za hungarologiju
FF press

Za izdavača

Izv. prof. dr. sc. Domagoj Tončinić

Bibliotheca Hungarologica Zagrebensis

Sv. 2

Urednik biblioteke

Sándor Bene

Recenzenti

Petar Vuković

Jutka Rudaš

Urednica područja

Renata Geld

Prevoditelji

Gábor Balogh, Ivan Vid Čakarević Kršul, Dávid Karácsonyi, Nikola Kušćer,
Borna Marčac, Ema Sabo, Martin Sukalić, Sofija Žagar

Kontrolni prijevod

Kristina Katalinić, Orsolya Žagar Szentesi

Lektura tekstova na engleskom jeziku

Alexander Douglas Hoyt

Računalni slog

Boris Bui

Oblikovanje naslovnice

Boris Dundović

Naklada

250

Tisak

Studio Moderna d.o.o., Zagreb

ISBN 978-953-379-115-9

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne
i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001202353

Tiskanje ove knjige finansijski je pomoglo Ministarstvo znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske i Vijeće mađarske nacionalne manjine Grada Zagreba.

Nijedan dio ove knjige ne smije se umnožavati ni na koji način bez pismenoga odobrenja izdavača i autora. Svako neovlašteno umnožavanje podliježe kaznenoj odgovornosti.